

TURCSÁN-TÓTH ZSUZSANNA

Tudományos olvasatok Artemis Ephesia kultuszszobráról a 17. századtól napjainkig

Artemis Ephesia különleges ábrázolása a nemzetközi ókortudomány egyik sokat kutatott témája. Számos tanulmány és monográfia foglalkozik a történetével, ikonográfiájával és a kultuszban játszott szerepével, magyar nyelven mégis ritkán olvashatunk róla részletes elemzést. Ez utóbbiak egyike Hegyi Dolores 1968-ban megjelent írása,¹ amely a kutatásaim kezdeti szakaszában különösen nagy hatást gyakorolt rám. Ez a tanulmány fontos támpontot jelentett számomra és jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy vizsgálódásaim fókuszába a szobor komplex jelentésvilága kerüljön.

Hegyi Dolores ötvenes éveiben

A Hegyi Dolores cikkének megjelenése óta eltelt évtizedek alatt a régészeti feltárások, történeti és ikonográfiai vizsgálatok új adatokkal és értelmezési lehetőségekkel gazdagították ismereteinket e különleges ókori istennőről. Az új eredmények lehetőséget nyújtanak arra, hogy újraértékeljük szerepét az antik világ vallási életében. Ugyanakkor érdemes visszatekinteni a korai kutatásokra is, hiszen ezek megalapozták azokat a kérdésfelvetéseket, amelyek máig hatással vannak az istennő kultuszszobrának értelmezésére.

Jelen tanulmány célja, hogy rövid áttekintést nyújtson az Artemis Ephesia ábrázolásainak közel négy évszázados kutatástörténetéről a legkorábbi értelmezési kísérletektől kezdve a modern ikonográfiai olvasatokig.

Artemis Ephesia kultusza a Kr. u. 5. század elején, a kultuszszobor elpusztításával gyakorlatilag megszűnt,² az istennő alakja mégsem tűnt el végleg a történelem

¹ HEGYI Dolores: „Egy ősi vallási kultusz útja” *Élet és Tudomány*, XXIII, 1968/52. 2381–2385.

² A kultuszszobrát feltételezhetően Ióánnész Chrysostomos pusztította el Kr. u. 401-ben, az Ephesosban tett látogatása során. A témáról bővebben lásd: BENNDORF, Otto von: *Zur Ortskunde und Stadtgeschichte, Forschungen in Ephesos I.*, Wien, Österreichisches Archäologisches Institut, Alfred Hölder, 1906, 104, 5. jegyzet; Kukula, Cornelius: *Literarische Zeugnisse über den Artemis-tempel*, Forschungen in Ephesos I., Wien, Österreichisches Archäologisches Institut, Alfred Hölder, 1906, 269, No. 405,

színpadáról. Az újrafelfedezése azonban nem egy élő hagyomány folytatásaként, hanem új értelmezési keretben zajlott le: a reneszánsz tudósai és művészei a különös megjelenésű ábrázolást a természet szimbólumaként értelmezték³.

A 16. század végétől kezdve az Artemis Ephesia-szobrok rendkívül gazdag és szokatlan díszítése egyre nagyobb figyelmet keltett az antikvitás iránt érdeklődő tudósok, művészek és műgyűjtők körében. A körplasztikákat borító rejtélyes motívumok – különösen a felsőtest díszítései, az asztrológiai jelképek, valamint a mitológiai lények és az állatalakok – sokakat arra ösztönöztek, hogy a látható forma mögött valamilyen rejtett jelentést, titkos tudást vagy ősi, szimbolikus nyelvet keressenek. Ez az értelmezési kísérlet különösen termékeny talajra talált a 17. század szimbolikus gondolkodásában, amely a mítoszokat és az antik ábrázolásokat gyakran az univerzális bölcsesség hordozóinak tekintette.

Az első összefoglaló munka, amely e témában született, Claudius Menetreibus *Symbolica Dianae Ephesiae Statua* című írása volt.⁴ E mű egészen a 18. század közepéig meghatározta az Artemis Ephesia-kultuszszoborról való gondolkodást. Menetreibus, Francesco Barberini bíboros könyvtárosaként és a bíboros körül szerveződő szellemi kör tagjaként nemcsak a Barberini-gyűjtemény, hanem más előkelő római családok kollekcióinak Artemis Ephesia képmásait is ismerhette, így a kor viszonyaihoz képest széles forrásbázissal rendelkezett. Művében sorra vette az ábrázolás egyes díszítőelemeit, amelyekre jelentéssel bíró „hieroglifákként” tekintett.

Ezeket egy titkos, csak beavatottak számára érthető, egyiptomi eredetű nyelv képi megnyilvánulásainak tartott, amelyek mögött Isis kultuszát vélte felismerni. Menetreibus az Artemis Ephesia-szobrok díszítményeit a korszak szimbolikus és analogikus gondolkodásmódjának megfelelően próbálta értelmezni,⁵ ugyanakkor

2. jegyzet, vö. Muss, Ulrike: „The Artemision in Early Christian Times” *Early Christianity* VII, 2016/3, 309–310.

³ Artemis Ephesia ábrázolásnak természetszimbólummá válásáról bővebben lásd GOESCH, Andrea: *Diana Ephesia. Ikonographische Studien zur Allegorie der Natur in der Kunst vom 16–19. Jahrhundert*. Frankfurt am Main Peter Lang: Europäischer Verlag der Wissenschaften, 1996, 21–29; TURCSÁN-TÓTH Zsuzsanna: „Artemis Ephesia természet-szimbólummá válása a korájában. Források és értelmezések.” *Vallástudományi Szemle* XX, 2024/2 9–21.

⁴ MENETREIBUS, Claudius: *Symbolica Dianae Ephesiae Statua*. Roma, Mascardi, 1657.

⁵ Jó példa a szimbolikus és analogikus gondolkodásra az a fejezet, amelyben Menetreibus az Artemis Ephesia-szobrok mellkasán látható rák alakú díszítést kísérli meg értelmezni (Menetreibus: i. m. 24). Elsőként a rákot mint asztrológiai szimbólumot mutatja be („Nam ut sub Leonis effigie Solem Mythologi cognoverunt, sic Aegyptii pro Luna Cancrum pingebant”), majd mint élőlényt kezdi vizsgálni („Quod eius a fronte protenduntur apices duo rotundi, et acuti firmi admodum, sub quibus duo cornua minora articulata...”). Ezután párhuzamot von a Hold alakja és a rák fizikai sajátosságai között („Eius etiam corpus rotundum et compactum a Lunari sidere haud multum aberrat, praesertim dum chelas expandit: tunc enim Lunae corniculantis figuram quodammodo referre videtur”). Rámutat, hogy a rák szétterpesztett ollói a félhold szarv alakú formáját idézik, és a szarvak Isis egyik attribútumának tekinthetők. E gondolati láncnak a végén azt is megemlíti, hogy az ókorban az istennőhöz olyan rovarokat is társítottak, mint például a szkarabeusz. („Cornua etiam inter praecipua Isidis symbola sunt: eique abiectissima insecta consecrata, ut illud Scarabeorum secundum genus, quod bicornes est”). A fejezet tehát nem szisztematikus érvelést követ, hanem egymáshoz asszociatív

e keretek között olyan meglátásokat fogalmazott meg, amelyek a későbbi kutatásban is meghatározó szerepet kaptak. Ilyen volt Artemis Ephesia más istennőkkel – elsősorban Isissel, valamint Ceressel, Opsszal, Rheaval és Tellusszal – való megfeleltetése,⁶ a szüléshez és születéshez kapcsolódó szerepe, valamint a tápláló funkció, amelyet – véleménye szerint – az istennő mellkasát borító, emléként azonosított díszítőelemek fejteznek ki.

A *Symbolica* megjelenését követően közel egy évszázadon át szolgált forrásként az Artemis Ephesia-ábrázolások értelmezéséhez. Lorenz Berger 1701-es *Thesaurus Brandenburgicus* című művében,⁷ valamint Bernard de Montfaucon *L'Antiquité expliquée* című munkájában⁸ is Menetreius megállapításaira támaszkodott. Romeyn de Hooghe is hasonló módon járt el: 1735-ös *Hieroglyphica of Merckbeelden der oude Volkeren* című kötetében⁹ ugyan tett néhány kiegészítést – például Menetreiusnál részletesebben foglalkozott az ékszerekkel –, ezeket azonban szintén Isishez kapcsolta, vagyis nem lépett ki a korábbi értelmezési keretből, hanem megerősítette azt.

Johann Friedrich von Meyer német esztéta és filozófus volt az első, aki új megközelítésből vizsgálta a kérdést. Munkáját joggal tekinthetjük a téma egyik első valóban tudományos igényű összefoglalásának.¹⁰ A szerző nemcsak az ábrázolás egyiptomi jellegét vonta kétségbe – helyette ázsiai eredetet javasolva –, hanem egy olyan, tulajdonképpen már az ókorban is felvetett problémát is a kutatás fókuszába emelt, amely a következő évszázadok egyik visszatérő kérdésévé vált: az istennő kultuszának története során hány darab kultuszszobor létezhetett az Artemis Ephesia templomában, az Artemisionban.

Plinius az Artemision bemutatása során megjegyezte,¹¹ hogy a kultuszszobor a szentély hétszeri megújulása ellenére sem változott meg. A kutatók többsége egyetért abban, hogy a Plinius által említett kultuszszobor, egy többé-kevésbé megmunkált, fából készült, életnagyságúnál valamivel kisebb alkotás, ún. *xoanon* lehetett. Meyer megkérdőjelezte Plinius állítását. Véleménye szerint az eredeti, feltehetően fétisszerű, korai kultuszkép az Artemisiont Kr. e. 356-ban sújtó tűzvészben elpusztult, ezt követően készült el az új szobor, amely inkább a Xenophón által leírt

módon kapcsolódó megfigyelések sorozatát kínálja, amelyeket szimbolikus vagy analóg párhuzamok fűznek egybe. A témáról bővebben: TURCSÁN-TÓTH Zsuzsanna: „Kiket melengtetett Artemis Ephesia a „keblei” felett?” *Orpheus Noster*, IX. évf., 2017/2, 121–141.

⁶ MENETREIUS, Claudius: *Symbolica Dianae Ephesiae Statua*. Roma, H.H. de Rubeis, 1688. 21.

⁷ BERGER, LORENZ: *Thesaurus Brandenburgicus selectus, sive, Gemmarum et numismatum Graecorum in Cimblicarcho electorali Brandenburgico: elegantiorum series: commentario illustratae Vol. III. Coloniae Marchicae, Typis Electoralibus, 1701, 224–228.*

⁸ MONTFAUCON, Bernard de: *L'antiquité expliquée et représentée en figures*. I. Paris, 1722, 156–161. Montfaucon szövegének magyar fordítását lásd: RADI Anita: „Diana Ephesia Multimammia szobrainak leírása egy 18. századi latin nyelvű műben.” *Vallástudományi Szemle* IX, 2015/2, 73–90.

⁹ HOOGHE, Romeyn de: *Hieroglyphica of Merckbeelden der oude volkeren* Amsterdam, Joris van der Woude 1735. 4–14.

¹⁰ MEYER, Friedrich von: Über die Vorstellung der Ephesischen Diana. Bibliothek der alten Literatur und Kunst X, 1794, 1–47.

¹¹ Plinius, *Naturalis Historia* XVI. 79.

szoborhoz hasonlíthatott.¹² Tanulmánya fordulópontot jelentett a kutatásban: ettől kezdve maga a kultuszkép vált a vizsgálatok középpontjává. Fontos kérdéssé lett a kultuszszobrok száma, az, hogy ezek milyen formában jelenhettek meg, és a szimbolikus értelmezések helyett egy időre az egyes díszítőelemek megjelenése időpontjának vizsgálatára helyeződött a hangsúly.

Az 1870-es években az Artemision területén meginduló ásatások felcsillantották a reményt, hogy előkerülhetnek a kultuszszobor maradványai, vagy olyan leletek, amelyek kapcsolatba hozhatók vele.¹³ Hamarosan azonban nyilvánvalóvá vált, hogy erre kevés az esély. David George Hogarth brit régész – aki maga is végzett feltárásokat a területen – már azt is lehetségesnek tartotta, hogy az istennő szobra olyan formában, ahogyan ma ismerjük, talán sohasem állt az ephesosi Artemisionban.¹⁴

Mindazonáltal, ha nem is közvetlenül a templomból, de Ephesosban találtak olyan leleteket, amelyek megkérdőjelezték Hogarth felvetését. Közülük a legjelentősebbeket Franz Miltner és régésztársai tárták fel az ephesosi *prytaneion* területén végzett ásatások során.¹⁵ A három szobor – a „nagy”, a „szép” és a „kis” Artemis Ephesia – formai jegyeik alapján gyakorlatilag megegyeznek a korábban ismert típusokkal. Ugyanakkor ezek az alkotások minden korábbinál pontosabb képet nyújtanak a császárkori kultuszképről.

Több mint egy évszázadnak kellett eltelnie, mire előkerült az első olyan lelet az Artemision területéről, amely Artemis istennő ábrázolásának tekinthető. A mindössze 3,6 centiméteres töredék egy szárnyas nőalakot ábrázoló, *daedalikus* stílusú kispasztika része lehetett. Az ásatásokat vezető Sabine Ladstätter értelmezése szerint a Kr. e. 6. századra keltezhető tárgy egy *potnia thérón*-típusú ábrázolás megmaradt darabja, és ennek alapján tulajdonképpen Artemisszel azonosítható.¹⁶

A régészeti feltárások viszonylagos eredménytelensége még hangsúlyosabbá tették azt a kérdést, amelyet már a 18. század végén Johann Friedrich von Meyer is felvetett: vajon egyetlen kultuszszobor állt-e az Artemisionban, vagy az idők során több is létezett? 1950-ben Georg Lippold német klasszika-archeológus is foglalkozott a kérdéssel,¹⁷ ám szerinte a változás nem a tűzvész következménye volt. Úgy vélte, hogy a hellenisztikus korban esztétikai okokból lecserélték a korábbi, „barbár” jellegű szobrot, és ez az új típus köszön vissza az ismert Artemis Ephesia-ábrázolásokról.

Elisabeth Lichtenecker osztrák régész és klasszika-filológus már három különböző kultuszkép létét feltételezte. Rekonstrukciója szerint az első egy archaikus,

¹² Xenophón, *Anabasis* VI.1.23; TURCSÁN-TÓTH Zsuzsanna: Alapvetés az Artemis Ephesia-szobrok ikonográfiái elemzéséhez, Budapest, Martin Opitz Kiadó, 2023, 27–35.

¹³ Az Artemision területén folyt ásatásokról bővebben lásd: TURCSÁN-TÓTH (2023) 19–27.

¹⁴ HOGARTH, David George (szerk.): *Excavations at Ephesus: The Archaic Artemisia*. London, British Museum, 1908, 329–338.

¹⁵ MILTNER, Franz: „Ergebnisse der österreichischen Ausgrabungen in Ephesos im Jahre 1956.” *Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften* XCIV, 1957, 13–25.

¹⁶ LADSTÄTTER, Sabine (szerk.): *Wissenschaftlicher Jahresbericht des Österreichischen Archäologischen Instituts 2014*. Wien, Österreichisches Archäologisches Institut, 2014, 55.

¹⁷ LIPPOLD, Georg: *Die griechische Plastik, Handbuch der Archäologie* 3.1. Berlin, C. H. Beck, 1950, 74, 377.

antropomorf jegyeket nélküldözö bálvány volt, amelyet a Kr. e. 6. század végén váltott fél az Endoios által készített ábrázolás. Ez a szobor a császárkor idején megújult, ennek során csak a díszítőelemeket változtatták meg, maga a kultuszkép azonban érintetlen maradt.¹⁸

Anton Bammer és Ulrike Muss – osztrák régészek, akik sok éven át vezettek ásatásokat az ephesosi Artemision területén – szintén három egymást követő szobor létezését feltételezték. Véleményük szerint ezek cseréje nem esztétikai megfontolásból, hanem természeti katasztrófák következtében történt. Az első szobor egy a Kr. e. 7. században bekövetkezett áradás során semmisülhetett meg, míg a második a Kr. e. 356-os tűzvészben pusztult el.¹⁹

Ezzel szemben Robert Fleischer – aki az Artemis Ephesia-szobrok egyik legteljesebb katalógusát állította össze – Pliniusra hivatkozva kitartott amellett, hogy mindössze egyetlen kultuszkép létezett.²⁰

Lynn R. LiDonnici ugyan nem foglal egyértelműen állást a szobrok számát illetően, azonban felhívta a figyelmet arra, hogy Plinius sorait nem szó szerint kell értelmeznünk. Vagyis a kultuszkép nem fizikai valójában őrződött meg, hanem csupán formájában maradt változatlan. Bár a szerző felveti ezt a kérdést és részben meg is válaszolja, azonban mivel vizsgálatainak nem ez állt a középpontjában, nem foglalkozik vele részletesen.²¹

A kérdés kutatástörténetében eddig két ellentétes álláspont körvonalait vázoltam fel: egyes szerzők a kultuszkép állandóságát hangsúlyozzák, míg mások az idők során bekövetkezett cseréket emelik ki. Ugyanakkor a görög–római vallási gyakorlat sajátosságai lehetővé teszik e két nézőpont összeegyeztetését: a szobor fizikai megújulása nem feltétlenül vonta maga után szakrális identitásának megszakadását. E kérdéskört részletesebben egy megjelenés előtt álló tanulmányomban tárgyalom.

Charles Seltman a kultuszkép azonosítására vonatkozóan a korábbi értelmezésektől gyökeresen eltérő álláspontot képviselt. Véleménye szerint a kultusztárgy valójában egy meteorit lehetett. A szentélyben álló szobor – pontosabban annak fejdísz-e – csupán ennek a tárgynak a tárolására szolgáló szerkezetként funkcionált.²² Az elmúlt évtizedben néhány kutató ezt az elméletet újraértékelt és tovább gondolta.²³

¹⁸ LICHTENECKER i.m. 171–172.

¹⁹ BAMMER, Anton – MUSS, Ulrike: *Das Artemision von Ephesos. Das Weltwunder Ioniens in archaischer und klassischer Zeit*. Mainz am Rhein, Verlag Philipp von Zabern, 1996. 72–73; MUSS, Ulrike: „Zur Diaklektik von Kultstatue und Statuetten im Artemision von Ephesos.” In Friesinger, H – Krinzing, F. (szerk.): *100 Jahre österreichische Forschungen in Ephesos: Akten des Symposiums, Wien 1995*, Wien Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1999, 597–598.

²⁰ FLEISCHER, Robert: „Neues zum Kultbild der Artemis von Ephesos”. In Friesinger, H – Krinzing, F. (szerk.): *100 Jahre österreichische Forschungen in Ephesos: Akten des Symposiums, Wien 1995*, Wien Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1999, 605–609.

²¹ LIDONNICI, Lynn R.: „The Images of Artemis Ephesia and Greco-Roman Worship: A Reconsideration”. *The Harvard Theological Review* LXXXV 1992/4, 389–415.

²² SELTMAN, Charles Theodore: „The wardrobe of Artemis.” *The Numismatic Chronicle* XLII, 1952, 44–48.

²³ SZIDAT, Sabine: „Diopetes oder Endoios? Zum Kultbild der Artemisin Ephesos.” *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* CXXVII–CXXVII, 2012–2013, 1–50; WITETSCHKE, Stephan: „From

Bár a korai, 17–18. század munkák elsősorban a saját koruk tudományos gondolkodásának keretei között vizsgálták az Artemis Ephesia-ábrázolásokat, ezek szerzői jelentős szerepet vállaltak az istennő különböző reprezentációinak – elsősorban körplasztikáinak – összegyűjtésében és bemutatásában. A 20. századtól kezdődően azonban ezek a vizsgálatok fokozatosan tudományos igényű feldolgozásokká váltak, így megjelentek azok a katalógusok is, amelyek az ábrázolásokat tipológiai, ikonográfiai és történeti szempontok szerint rendszerezték.

A század elején több kutató is kísérletet tett az Artemis Ephesia-ábrázolások átfogó feldolgozására. Otto Jessen 1905-ben, a Pauly–Wissowa-lexikon „Ephesia” címszáva alatt gyűjtötte össze az akkor ismert darabokat, és foglalta össze mindazt, amit az ókori források alapján az istennőről tudni lehetett.²⁴ A téma első monográfiája Hermann Thiersch 1935-ben megjelent munkája volt.²⁵ A szerző eredetileg kétkötetesre tervezte kutatási eredményeinek publikálását, ám ez korai halála miatt meghíúsult, így végül csak az első kötet, egy részletes katalógus készült el. Ebben Thiersch sorra vette a fennmaradt körplasztikákat, kisplasztikákat, reliefeket, érméket és gemmákat. Munkájának értékét tovább növeli, hogy nemcsak az ókori ábrázolásokat vizsgálta, hanem a későbbi korszakok művészeti recepcióit is bemutatta. Figyelmet szentelt azoknak a kora újkori és újkori műalkotásoknak is, amelyeket Artemis Ephesia ikonográfiája inspirált, így átfogó képet adott a szobortípus hosszú távú hatástörténetéről.

Nem egészen húsz évvel később Elisabeth Lichtenecker doktori disszertációjában új szempontok mentén közelítette meg a témát: a fennmaradt tárgyak közül elsősorban a körplasztikák elemzésére koncentrált. Az istennőre vonatkozó írott forrásokat nemcsak rendszerezte, hanem ezek alapján megkísérelte rekonstruálni a kultuszszobor fejlődéstörténetét. Részletesen tárgyalta az egyes díszítőelemeket, kutatásának fókuszába azonban nem azok ikonográfiai jelentése, hanem a szobron való megjelenésük időrendje került. Érdemei közé tartozik, hogy elsőként tett kísérletet az ábrázolások tipológiai osztályozására. Ezen túlmenően igyekezett tisztázni a kultuszszobrok számát, és megkísérelte felvázolni az Endoios által készített kultuszkép megjelenését.²⁶

A 20. század második felében Robert Fleischer munkássága jelentett újabb mérföldkövet az Artemis Ephesia-ábrázolások kutatásában. Monográfiájában nemcsak ezt az istennőt, hanem több mint harminc olyan anatóliai és szíriai istenséget mutatott be, amelyeknek egyes formai jegyei az Artemis Ephesia-ábrázolásokhoz hasonlósak.²⁷ Katalógusában rendszerezte a fennmaradt körplasztikákat, kisplasztikákat és

Zeus or by Endoios? Acts 19:35 as a Peculiar Assessment of the Ephesian Artemis.” In Harrison James R. – Welborn, Larry L. (szerk.): *The First Urban Churches 3: Ephesus*. Atlanta, SBL Press, 2018, 235–252.

²⁴ JESSEN, Otto: „Ephesia”. RE V,2 (1905) 2754–2773.

²⁵ THIERSCH, Hermann: *Artemis Ephesia, eine archäologische Untersuchung. Teil 1. Katalog der erhaltenen Denkmäler*. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1935.

²⁶ Lichtenecker i.m. 35–50

²⁷ FLEISCHER, Robert: *Artemis von Ephesos und verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien*. EPRO 35. Leiden, Brill, 1973.

reliefeket, valamint részletesen foglalkozott az egyes díszítőelemekhez kapcsolódó értelmezési lehetőségekkel. Elemzéseiben arra törekedett, hogy a hellenisztikus és császárkori változások mögött megragadja az eredeti, archaikus kultuszképet. Katalógusát későbbi munkáiban tovább bővítette.²⁸

A legfrissebb, 2023-ban készült katalógus e tanulmány szerzőjének munkája, amely az Artemis Ephesia-ábrázolások teljes korpuszának újraértékelésére vállalkozott: a kutatás kezdetétől áttekintette az eddigi álláspontokat, újra rendszerezte az anyagot, összefoglalta a főbb elméleteket, és néhány új teóriával is hozzájárult a szobor díszítményeinek értelmezéséhez.²⁹

A kultuszkép egyik legfeltűnőbb és a kutatás során talán legtöbbet vitatott részlete a felsőtesten, egymás alatt több sorban elhelyezkedő, gömbölyded díszítőelemek sora, amelyeket a szakirodalom hagyományosan „melleknek” nevez – a továbbiakban én is ezt a megnevezést alkalmazom. Az istennő ábrázolásának reneszánsz kori újrafelfedezésekor – a késő antik szerzőkre támaszkodva – ezt a motívumot női emlőként azonosították. A keblek sokasága a természet tápláló és életet adó erejének szimbólumaként jelent meg, összhangban a kor gondolkodásmódjával. Bár ezek az értelmezési kísérletek önmagukban is figyelemre méltóak, nem szabad szem elől téveszteni, hogy a kultuszszobor vallási jelentésének feltárása nem szűkíthető le erre az egyetlen motívumra. A kultuszszobor jelentéstartalmát csak akkor érthetjük meg, ha a díszítőelemeket összefüggésükben, a teljes képi rendszer részeként vizsgáljuk. Fontos azt is figyelembe vennünk, hogy bár számunkra ez az elem – különösen a szobor többi részletéhez viszonyítva – szokatlannak, sőt akár groteszknek tűnhet, az ókori szemlélők számára aligha jelenthetett hasonló furcsaságot. A kultuszképet nem e részlet határozta meg, hanem a díszítőelemek összessége és azok vallási kontextusa. A következőkben röviden áttekintem a legfontosabb elméleteket, kiemelve azokat a szempontokat, amelyek közelebb vihetnek e különös motívum történeti és kultikus jelentésének árnyaltabb megértéséhez.

A „mellek” hagyományos értelmezésének megkérdőjelezése a 19. század első felében jelent meg a kutatásban. Ekkor több szerző is felvetette, hogy ezek az elemek nem az istennő testének szerves részei, sőt talán nem is női emlőket ábrázolnak. Többségükről hiányoznak a mellbimbók – csupán két szobron figyelhetők meg, de ezek valószínűleg utólagos kiegészítések. Emellett ezek az ornamentelek színükben eltérnek a szobor többi, fedetlen részétől: míg az arc, a kéz és a láb egyes példányokon fekete színű, a „mellek” ezeken is világosak maradtak, akárcsak a többi részlet. Az is megfigyelhető, hogy hasonló díszítőelemek más istenségek, például Zeus Labraundos szobrain is előfordulnak, ami aláássa a női emlőként való értelmezést.

²⁸ FLEISCHER, Robert: Artemis Ephesia. LIMC II. 1984, 755–763; FLEISCHER, Robert: Artemis von Ephesos und verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien. Supplement. In Şahin, S. – Schwertheim, E. Wagner, J. (szerk): Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens: Festschrift für Friedrich Karl Dörner zum 65. Geburtstag am 28. Februar 1976. EPRO 36. Leiden, Brill, 1978, 324–358; FLEISCHER, Robert: Artemis Ephesia. LIMC Suppl. 2009, 91–93.

²⁹ TURCSÁN-TÓTH (2023) 213–277.

Többen esztétikai alapon is kifogásolták ezt az értelmezést: úgy vélték, hogy egy idealizált istennő ábrázoláson az anatómiailag pontatlan, különös formájú elemek nem illeszkednek az antik művészet esztétikai normáihoz.³⁰

Mindezek ellenére több kutató továbbra is kitartott a hagyományos olvasat mellett, amely szerint a „mellek” női emlőket jelképeznek. Egyes elképzelések szerint ezek nem a test természetes részei, hanem kívülről felerősített, felajánlásként rögzített „elemek” – például állati emlők vagy az amazonok áldozatként felajánlott keblei – lehettek. Lynn R. LiDonnici az 1990-es évek elején ismét megerősítette az emlőként való értelmezés létjogosultságát, ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a motívum jelentése idővel átalakulhatott. Értelmezése szerint ezek a díszítőelemek már korábban is a kultuszszobor részei lehettek, de a császárkorban – feltehetően az *Isis lactans*-ábrázolások hatására – új jelentés társult hozzájuk, amely a védelmező és tápláló karakterre helyezi a hangsúlyt. LiDonnici ezzel tulajdonképpen egy olyan értelmezési irányt elevenít fel, amely már Menetreibus munkájában is megjelent, hiszen ő is, akárcsak a kortársai, Artemis alakját Isis kultuszával hozta összefüggésbe.³¹

A kutatók egy csoportja szerint ez a díszítőelem eredetileg egy olyan ékszer vagy ornemens lehetett, amelynek eredeti jelentése elhomályosult, és egy későbbi időszakban már mellként értelmezheték az istennő tisztelői. Mások növényi eredetet tulajdonítottak neki, és datolyaként, szőlőként vagy kaprifügeként azonosították. Voltak olyanok is, akik állati eredetűnek tartották, például tojásként vagy lépesmézként határozták meg. Az elméletek ezen csoportjába tartozik az utóbbi évtizedek egyik legnagyobb visszhangot kiváltó, és talán legvitatottabb teóriája, amelyet Gerard Seiterle fogalmazott meg.³² Véleménye szerint a „mellek” valójában bikaherék, amelyek szimbolikusan megtermékenyítő szerepet töltek be a szűz istennő szobrán. Seiterle úgy véli, hogy ez a felajánlás oldja fel azt az ellentmondást, amely szerint Artemis egyszerre szűz és termékenység istennő: a férfi nemzőerő külső, rituális „hozzátétele” biztosítja a szobor termékenységi funkcióját. Bár az elmélet több kutatót is meggyőzött, sokan erőteljesen bírálták, részben a régészeti és szöveges források hiánya miatt.

Az előzőekben a legismertebb elméleteket mutattam be, ugyanakkor a kérdéssel kapcsolatban számos más megközelítés is létezik.³³ Fontos azonban kiemelni, hogy a tudományos közösségben továbbra sincs egységes álláspont a kérdést illetően. Talán Lynn R. LiDonnici áll a megoldáshoz legközelebb. Az istennő ábrázolása kultuszának mintegy ezer éves története során sok változáson mehetett keresztül. Ezt a folyamatot szemléletesen példázzák az érméken megfigyelhető változások. Egyes díszítőelemek időszakosan felbukkannak, majd eltűnnek, illetve később ismét

³⁰ A téma részletes kutatástörténetét lásd TURCSÁN-TÓTH (2023) 151–157.

³¹ LIDONNICI i.m. 389–415.

³² SEITERLE, Gerard: „Die Große Göttin von Ephesus.” *Antiken Welt* X, 1979, 3–17.

³³ MORRIS, Sarah P.: „The prehistoric background of Artemis Ephesia: a solution to the enigma of her breasts?” In MUSS, Ulrike (szerk.): *Der Kosmos der Artemis von Ephesos*. Wien, Österreichisches Archäologisches Institut, Sonderschriften 37, 2001. 135–151.

megjelennek, miközben mások elhelyezkedése módosul: például bizonyos időszakok veretein a „melleket” a mellkason, míg máskor a derékon vagy a csípőn jelennek meg. E változások nemcsak formai, hanem tartalmi átalakulásokat is jelenthettek, így a felsorolt elméletek közül akár több is igaz lehet.

Az Artemis Ephesia ábrázolások kutatástörténetének egyik jelentős fordulópontja volt Richard E. Oster tanulmánya,³⁴ amelyben új értelmezési keretbe helyezte Artemis Ephesia kultuszát. Szemben a korábbi nézettel, amely az istennőt egyfajta termékenység istennőként értelmezte, Oster szerint a császárkorban már inkább a város védelmezőjeként és táplálójaként tisztelték. Bár azon állítása, amely szerint a kultusz terjedése tudatos térítőtevékenység eredménye volt, kevésbé bizonyítható, meglátásai nagy hatással voltak a további kutatásokra.

Egy újabb mérőöldkő Guy MacLean Rogers 2012-ben megjelent munkája, az istennő misztériumkultuszát dolgozta fel elsősorban a feliratos források alapján, ugyanakkor a szobor ikonográfiai elemzésére nem tért ki.³⁵

A kultuszszobron megjelenő díszítőelemek az újplatonikus források fényében értelmezhetők a születéshez és a szüléshez kapcsolódó jelentéstartalmak hordozóiként. A Rák, a *lunula*, a méhek vagy a szárnyas nőalakok a lélek földi létbe való megérkezését, illetve a születés misztériumát idézik meg.³⁶ Noha ezek a nézetek spekulatívnak számítottak, egy a 2023-ban előkerült lelet régészeti kontextusa első ízben támasztotta alá egyértelműen Artemis Ephesia ezzel kapcsolatos aspektusát.³⁷

Az elmúlt két évtized kutatásai kibővítették a kultusz térbeli vizsgálatát is: tanulmányok születtek a Boszporusi Királyság³⁸ és a Balkán keleti régióinak vallási életéről.³⁹

Végül érdemes megemlíteni a szobor kora újkori, újkori utóéletét feldolgozó szerzőket is: Andrea Goesch, aki művészettörténeti alapon vizsgálta a kérdést és

³⁴ OSTER, Richard E.: „Artemis of Ephesus”. Ephesus as a Religious Center under the Principate I: Paganism Before Constantine.” *ANRW II.* 18.3, 1990, 1699–1728.

³⁵ ROGERS, Guy MacLean: *The mysteries of Artemis at Ephesos*. New Haven–London, Yale University Press, 2012.

³⁶ TURCSÁN-TÓTH (2023) 143–144, 203–205.

³⁷ ACKERMANN, Guy: „Artémis et les enfants morts en bas âge. Une nouvelle statuette en bronze de l’Artémis d’Éphèse découverte à Érétrie.” *Revue archéologique* LXXIV, 2022/2, 307–348.

³⁸ USTINOVA, Yulia: *The supreme gods of the Bosporan kingdom: celestial Aphrodite and the most high God*. Leiden, Brill, 1999; BRAUND, David: *Greek Religion and Cults in the Black Sea Region: Goddesses in the Bosporan Kingdom from the Archaic Period to the Byzantine Era*. Cambridge–New York, Cambridge University Press, 2018.

³⁹ GAVRILOVIĆ VITAS, Nadežda: *Ex Asia et Syria Oriental Religions in the Roman Central Balkans*. Oxford, Archaeopress Publishing Ltd, 2021. Megemlítendő még az a kisplasztika, amelyet kalandos körülmények között találtak Apulomban. SZABÓ, Csaba – OTA, Radu – CIUTĂ, Marius Mihai: „Artemis Ephesia in Apulum. Biography of a Roman statuette.” *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* LXVII, 2016, 231–244.

vázolta fel a szobor művészeti át- és újraértelmezését,⁴⁰ illetve Marjatta Nielsen, aki történeti áttekintést nyújtott a szobor 16–19. századi utóéletéről.⁴¹

Artemis Ephesia kultuszképének kutatástörténete jól mutatja, miként formálták az istennőről alkotott képünket a különböző korszakok tudományos diskurzusai. A kultuszszobor díszítőelemei nem csupán esztétikai elemek, hanem változó jelentéstartalmak hordozói, amelyek megértését a régészet, a filológia és a vallástörténet eszközei és módszerei egyaránt elősegítik. A kutatás újabb lendületet nyerhet a korszerű technológiák alkalmazásával: például a térinformatikai rendszerek segítségével a kultuszhoz kapcsolódó leletek földrajzi elhelyezkedése alapján minden eddiginél pontosabban feltérképezhető a kultusz terjedése. Emellett a közgyűjtemények, aukciósházak digitalizált adatbázisainak szélesebb körű hozzáférhetősége eddig nem ismert vagy elveszett tárgyakat tesznek újra elérhetővé. Mindezek együttvéve ígéretes távlatokat nyitnak Artemis Ephesia kultuszának további kutatása előtt. Hálával tartozom Hegyi Doloresnek, amiért tanulmánya kiindulópontot adott, és inspirációként is szolgált kutatásaim kezdetén.

Bibliográfia

- ACKERMANN, G.: „Artémis et les enfants morts en bas âge. Une nouvelle statuette en bronze de l’Artémis d’Éphèse découverte à Érètrie.” *Revue archéologique* LXXIV, 2022/2, 307–348. <https://doi.org/10.3917/arch.222.0307>
- BAMMER, Anton – MUSS, Ulrike: *Das Artemision von Ephesos. Das Weltwunder Ioniens in archaischer und klassischer Zeit*. Mainz am Rhein, Verlag Philipp von Zabern, 1996
- BENNDORF, O.: *Zur Ortskunde und Stadtgeschichte, Forschungen in Ephesos*, I, Österreichisches Archäologisches Institut, Alfred Hölder, 1906. 9–115.
- BERGER, L.: *Thesaurus Brandenburgicus selectus, sive, Gemmarum et numismatum Graecorum in Cimeliarchio electoraii Brandenburgico: elegantiorum series: commentario illustratae Vol. III. Coloniae Marchicae, Typis Electoralibus*, 1701.
- BRAUND, D.: *Greek Religion and Cults in the Black Sea Region: Goddesses in the Bosporan Kingdom from the Archaic Period to the Byzantine Era*. Cambridge–New York, Cambridge University Press, 2018.
- FLEISCHER, R.: *Artemis von Ephesos und verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien*. EPRO 35. Leiden, Brill, 1973.
- FLEISCHER, R.: Fleischer, Robert: „Neues zum Kultbild der Artemis von Ephesos”. In Friesinger, H – Krinzinger, F. (szerk.): *100 Jahre österreichische Forschungen in*

⁴⁰ GOESCH i.m.

⁴¹ NIELSEN, Marjatta: „Diana Efesia Multimammia.” In: Fischer–Hansen, Tobias – Poulsen, Birte (szerk.): *From Artemis to Diana: The Goddess of Man and Beast*. Acta Hyperborea 12. Museum Tusculanum Press, Copenhagen, 2009, 455–498.

- Ephesos: Akten des Symposions, Wien 1995*, Wien Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1999. 605–609.
- FLEISCHER, R.: Artemis Ephesia. *LIMC II*. 1984, 755–763.
- FLEISCHER, R.: Artemis von Ephesos und verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien. Supplement. In Şahin, S. – Schwertheim, E. Wagner, J. (szerk.): Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens: Festschrift für Friedrich Karl Dörner zum 65 Geburtstag am 28. Februar 1976. *EPRO 36*. Leiden, Brill, 1978, 324–358
- FLEISCHER, R.: Artemis Ephesia. *LIMC Suppl.* 2009, 91–93.
- GAVRILOVIĆ Vitas, N.: *Ex Asia et Syria Oriental Religions in the Roman Central Balkans*. Archaeopress Publishing Ltd, Oxford, 2021.
- GOESCH, A.: *Diana Ephesia. Ikonographische Studien zur Allegorie der Natur in der Kunst vom 16–19. Jahrhundert*. Frankfurt am Mein Peter Lang: Europäischer Verlag der Wissenschaften, 1996.
- HOGARTH, D. G. (szerk.): *Excavations at Ephesus: The Archaic Artemisia*. London, British Museum, 1908,
- HOOGHE, R.: *Hieroglyphica of Merkebeelden der oude volkeren* Amsterdam, Joris van der Woulde 1735.
- JESSEN, O.: „Ephesia”. *RE V,2* (1905) 2754–2773.
- KUKULA, C.: *Literarische Zeugnisse über den Artemis-tempel*, Forschungen in Ephesos I., Wien, Österreichisches Archäologisches Institut, Alfred Hölder, 1906, 237–277.
- LADSTÄTTER, S. (szerk.): *Wissenschaftlicher Jahresbericht des Österreichischen Archäologischen Instituts 2014*. Wien, Österreichisches Archäologisches Institut, 2014, 5–60.
- LIDONNICI, Lynn R.: „The Images of Artemis Ephesia and Greco-Roman Worship: A Reconsideration”. *The Harvard Theological Review LXXXV* 1992/4, 389–415
- LIPPOLD, G.: *Die griechische Plastik, Handbuch der Archäologie 3.1*. Berlin, C. H. Beck, 1950, 74, 377.
- MENETREIUS, Claudius: *Symbolica Dianae Ephesiae Statua*. Roma, Mascardi, 1657.
- MENETREIUS, Claudius: *Symbolica Dianae Ephesiae Statua*. Roma, H.H. de Rubeis, 1688.
- MEYER, F.: Über die Vorstellung der Ephesichen Diana. *Bibliothek der alten Literatur und Kunst IO* (1794) 1–47.
- MILTNER, F.: „Ergebnisse der österreichischen Ausgrabungen in Ephesos im Jahre 1956.” *Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, XCIV*, 1957, 13–25.
- MUSS, U.: „Zur Dialektik von Kultstatue und Statuetten im Artemision von Ephesos.” In Friesinger, H – Krinzinger, F. (szerk.): *100 Jahre österreichische Forschungen in Ephesos: Akten des Symposions, Wien 1995*, Wien Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1999, 597–598.
- MUSS, U.: „The Artemision in Early Christian Times” *Early Christianity VII*, 2016/3, 293–213.
- MORRIS, Sarah P.: „The prehistoric background of Artemis Ephesia: a solution to the enigma of her breasts?” In Muss, Ulrike (szerk.): *Der Kosmos der Artemis von*

- Ephesos*. Wien, Österreichisches Archäologisches Institut, Sonderschriften 37, 2001.135–151.
- NIELSEN, Marjatta: „Diana Efesia Multimammia.” In: Fischer–Hansen, Tobias – Poulsen, Birte (szerk.): *From Artemis to Diana: The Goddess of Man and Beast*. Acta Hyperborea 12. Museum Tusculanum Press, Copenhagen, 2009, 455–498.
- OSTER, R. E.: „Artemis of Ephesus”. Ephesus as a Religious Center under the Principate I: Paganism Before Constantine.” *ANRW II*. 18.3, 1699–1728.
- RADI A. „Diana Ephesia Multimammia szobrainak leírása egy 18. századi latin nyelvű műben.” *Vallástudományi Szemle IX*, 2015/2, 73–90.
- ROGERS, G. M.: *The mysteries of Artemis at Ephesos*. New Haven–London, Yale University Press, 2012.
- SEITERLE, G.: „Die Große Göttin von Ephesus.” *Antiken Welt X*, 1979, 3–17.
- SELTMAN, Ch. T.: „The Wardrobe of Artemis.” *The Numismatic Chronicle XLII*, 1952, 33–51.
- SZIDAT, Sabine: „Diopetes oder Endoios? Zum Kultbild der Artemisin Ephesos.” *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts CXXVII–CXXVIII*, 2012–2013, 1–50.
- THIERSCH, H.: *Artemis Ephesia, eine archäologische Untersuchung. Teil I. Katalog der erhaltenen Denkmaler*. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1935.
- SZABÓ, Cs. – OTA, R. – CIUTĂ, M. M.: „Artemis Ephesia in Apulum. Biography of a Roman statuette.” *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae LXVII*, 2016, 231–
- TURCSÁN-TÓTH Zs.: „Kiket melengetett Artemis Ephesia a „keblei” felett?” *Orpheus Noster*, IX. évf., 2017/2, 121–141.
- TURCSÁN-TÓTH Zs.: „Artemis Ephesia természet-szimbólummá válása a koraujkorban. Források és értelmezések.” *Vallástudományi Szemle XX*, 2024/2 9–21.
- TURCSÁN-TÓTH Zs.: Alapvetés az Artemis Ephesia-szobrok ikonográfiai elemzéséhez, Budapest, Martin Opitz Kiadó, 2023, 27–35.
- USTINOVA, Yulia: *The Supreme Gods of the Bosporan Kingdom: celestial Aphrodite and the most high God*. Brill, Leiden, 1999
- WITETSCHEK, Stephan: „From Zeus or by Endoios? Acts 19:35 as a Peculiar Assessment of the Ephesian Artemis.” In Harrison James R. – Welborn, Larry L. (szerk.): *The First Urban Churches 3: Ephesus*. Atlanta, SBL Press, 2018, 235–252.

Rezümé

A tanulmány Artemis Ephesia kultuszszobrának közel négyszáz éves értelmezéstörténetét mutatja be, a 17. századtól a 21. századig. Attekinti, miként alakult az istennő kultuszképének értelmezése az idők során, figyelembe véve az adott korszakok vallási, művészettörténeti és régészeti szemléletét. Kiemelten foglalkozik azokkal a fordulópontokkal, amelyek jelentősen hozzájárultak a szobor ikonográfiai és tipológiai értelmezéséhez. A tanulmány rámutat a korai

nézetek továbbélésére, valamint a modern kutatások által nyújtott új értelmezési lehetőségekre, és amellet érvel, hogy a kultuszkép jelentőségének teljes körű megértése kizárólag interdiszciplináris megközelítéssel valósítható meg.

Kulcsszavak: Artemis Ephesia, ikonográfia, kutatástörténet, Hegyi Dolores

Abstract

Research on the Cult Statue of Artemis Ephesia from the 17th Century to the Present Day

This study analyzes nearly four centuries of academic interpretations of the cult statue of Artemis Ephesia, ranging from the earliest assessments in the 17th century to the latest scholarly perspectives of the 21st century. It delineates the evolution of interpretations of the goddess's cult image, reflecting the religious, art historical, and archaeological viewpoints of each period. Particular emphasis is placed on pivotal moments that significantly advanced the iconographic and typological understanding of the statue. The paper highlights the legacy of early interpretations and the new insights offered by modern research, proposing that a comprehensive understanding of the cult image's significance can only be achieved through an interdisciplinary methodology.

Keywords: Artemis Ephesia, iconography, research history, Dolores Hegyi